

ХАРАКТЕРИСТИКА ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

CHARACTERISTICS OF THE VALUE AND MOTIVATION SPHERE OF ADOLESCENTS AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

У статті розглядаються проблеми ціннісно-мотиваційної сфери підліткового віку, які, безперечно, пов'язані із загальними людськими цінностями, що належать до числа найважливіших для наук, які займаються вивченням людини та суспільства. Це викликано насамперед тим, що цінності є основою як для окремо взятої особистості, так і для будь-якої соціальної групи, нації і всього людства загалом.

У підлітковому віці починає формуватися стійке коло інтересів, яке є психологічною базою ціннісних орієнтацій підлітків. Відбувається переключення інтересів із приватного та конкретного на абстрактне й загальне, спостерігається зростання інтересу до питання світогляду, релігії, моралі, власної безпеки. Розвивається інтерес до власних психологічних переживань і переживань інших людей.

Охарактеризовано поняття цінностей, ціннісних орієнтацій, підліткового віку, мотивації, мотиваційної сфери особистості. Здійснено теоретичний аналіз проблеми ціннісних орієнтацій, який став основою для обґрунтування психологічної структури ціннісної орієнтації. Проаналізовано ціннісно-мотиваційну сферу за пізнавальним компонентом, емоційним та мотиваційним. Охарактеризовано напрями визначення мотивації. Окреслено психологічні особливості формування цінностей, а також те, які ціннісні орієнтації переважають у сучасних підлітків: здоров'я, наявність хороших і вірних друзів, активне, діяльне життя, щасливе сімейне життя. Виявлено, що реалізація потенціалу особистості відбувається тільки з опорами на ціннісні орієнтації.

Особлива увага зосереджена на соціально-психологічному дослідженні та розкритті особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків. Проаналізовано результати власних досліджень щодо особливостей цінностей та мотивації підліткового віку, які були спрямовані на вивчення рівня сформованості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі мали статус внутрішньо переміщених осіб. Підкреслено, що важливим чинником у формуванні ціннісних орієнтацій особистості підлітків є оточення, зокрема соціальний статус дитини підліткового віку серед однолітків та атмосфера в сім'ї. Визначено, що цінності та мотиваційні орієнтири постійно змінюються залежно від соціального оточення, культурних, економічних, соціальних змін, а сьогодні ці зміни спричинені ще й військовою агресією з боку Росії.

Ключові слова: *підлітковий вік, цінності, ціннісні орієнтації, мотивація, мотиваційна сфера особистості, психологічні особливості.*

The article examines the problems of the value-motivational sphere of adolescence, which are undoubtedly related to general human values, which are among the most important for the sciences that deal with the study of man and society. This is caused, first of all, by the fact that values are the basis for both an individual and any social group, nation and all of humanity as a whole.

In adolescence, a stable circle of interests begins to form, which is the psychological basis of the value orientations of adolescents. There is a shift of interests from the private and concrete to the abstract and general, there is an increase in interest in the issue of worldview, religion, morality, and one's own security. Interest in one's own psychological experiences and the experiences of other people develops.

The concept of values, value orientations, adolescence, motivation, motivational sphere of personality is characterized. A theoretical analysis of the problem of value orientations was carried out, which became the basis for substantiating the psychological structure of value orientation. The value-motivational sphere was analyzed according to cognitive, emotional and motivational components. The directions for determining motivation are characterized. The psychological features of value formation are outlined; what value orientations prevail among today's teenagers: health, the presence of good and faithful friends, an active, active life, a happy family life. It was revealed that the realization of the individual's potential occurs only with reliance on value orientations.

Special attention is focused on socio-psychological research and revealing the peculiarities of the value-motivational sphere of teenagers. The results of own research on the characteristics of values and motivation of adolescence were analyzed, which were aimed at studying the level of formation of the value-motivational sphere of adolescents who had the status of internally displaced persons. It is emphasized that an important factor in the formation of the value orientations of the adolescent personality is the environment, in particular the social status of the adolescent child among peers and the atmosphere in the family.

It was determined that values and motivational orientations constantly change depending on the social environment, cultural, economic, social changes, and today these changes are also caused by military aggression on the part of Russia.

Key words: *adolescence, values, value orientations, motivation, motivational sphere of personality, psychological features.*

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.9>

Комар Т.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Руденко А.І.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Бриндзак С.В.

здобувач вищої освіти
кафедри психології та педагогіки
факультету здоров'я, психології,
фізичної культури та спорту
Хмельницький національний
університет

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України, де відбуваються широкомасштабні процеси військового вторгнення з боку Росії, зміни в соціально-економічній,

політичній, культурній сфері спостерігається переосмислення цінностей та мотиваційної сфери особистості. Важливим періодом у розвитку особистості є саме підлітковий вік. Ця

вікова група характеризується наявністю прагнення до внутрішньої позиції дорослої людини, визначення в житті, прийняття себе, розуміння свого місця в житті, постановки цілей, планів. Тому актуальними на сьогодні є дослідження ціннісно-мотиваційної сфери підлітків.

Проблематика ціннісно-мотиваційного світу особистості розглядається ще у працях Еврипіда, Платона, Аристотеля, мислителів Відродження, представників класичної філософії XIX століття. Про це писали соціологи: М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, Г. Спенсер, У. Томас.

У психологічному тлумаченні ціннісно-орієнтаційний світ зводять до психодинаміки потягів (З. Фройд, певною мірою К. Юнг), ототожують із потребами (А. Маслоу), особистісним смислом (Г. Олпорт), установкою (Д. Унадзе), похідними від мотивів діяння смислоутвореннями (О. Леонтьев), характеристикою усього, що підтримує людські здатності до життя (Е. Фромм), переконаннями (М. Рокич), соціальними настановленнями (В. Ядов), регуляторами потоків інформації (когніціями), значущості для особи чогось у світі (С. Рубінштейн), одухотвореними явищами людського буття та утвореннями свідомості й самосвідомості людини, у яких віддзеркалені її актуальні життєві потреби, інтереси, погляди і ставлення до дійсності й до самої себе (М. Боришевський, З. Карпенко, О. Гуменюк).

Формування системи ціннісних орієнтацій є водночас процесом становлення особистості. Ця система у структурі особистості розглядається у зв'язку із самосвідомістю (С. Рубінштейн, І. Чеснокова, Л. Божовіч, В. Мерлін); із направленістю особистості (К. Платонов, А. Ковальов); через систему установок (Д. Унадзе, Ш. Нарідашвілі, Ш. Чхартішвілі) тощо. Розвиток особистості відбувається в процесі засвоєння соціального досвіду, який існує у вигляді норм, правил, ідеалів цінностей, вироблених у певному суспільстві. Ознайомлення із соціальними зразками, інтеріоризація деяких з них, формування власної оцінки щодо дійсності і є становленням системи ціннісних орієнтацій особистості.

Від того, якими є цінності та мотивація сучасних підлітків, залежить їх майбутнє і майбутнє суспільства загалом. Підлітки характеризуються, з одного боку, великим різноманіттям світоглядних позицій, мотивів поведінки, рис характеру тощо, з іншого – помітною динамікою їх зміни.

Зважаючи на те, що підлітки виступають активними соціальними акторами, рушієм і каталізатором соціальних змін, виникає низка дослідницьких проблем, які потребують визначення механізмів, чинників та умов, що впливають на формування та розвиток ціннісно-мотиваційної сфери.

Мета статті – проаналізувати та емпірично дослідити особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків як психологічного феномену.

Результати дослідження. Проблема ціннісно-мотиваційної сфери є однією з ключових і найбільш складних проблем психології. Особливістю психологічного підходу до вивчення ціннісно-мотиваційної проблематики є те, що цінності розглядаються крізь призму особистісного сприймання суб'єкта до навколишньої дійсності та особливостей орієнтації в ній. Звідси і виникло словосполучення «ціннісні орієнтації» (маємо на увазі ідеологічні, моральні, естетичні та інші підстави оцінки суб'єктом навколишньої дійсності й орієнтації в ній; це також засіб диференціації індивідом об'єктів навколишнього світу за їхньою значущістю). Поняття мотивації включає ж в себе всі види спонукань, мотиви, потреби, інтереси, прагнення, цілі, потяги, мотиваційні установки (диспозиції), ідеали, в широкому сенсі – детермінацію поведінки людини взагалі.

Варто зазначити, що найцікавіший, з боку формування ціннісно-мотиваційної сфери особистості, є підлітковий вік. Дослідники визначають підлітковий вік як етап дорослішання, коли дитина перестає бути дитиною і через колосальний по зростанню енергетики, інтенсивності розвитку та кількості перетворень стрибок переходить в дорослість, приймаючи на себе відповідальність за власне життя і розвиток.

Проблемі ціннісних орієнтацій як важливого психологічного конструкта особистості належить одне з провідних місць у дослідженні людської поведінки та її саморегуляції. Цінності обумовлюють діяльність індивіда, а також істотно впливають на процес становлення особистості. Вони є багатоаспектним психологічним утворенням, яке системно характеризує культурний розвиток людини. Особистісні цінності – це найдієвіший психологічний механізм регуляції поведінки особи, який підтверджує усталеність її психічних властивостей.

Важливими для людини складовими, що визначають її спрямованість і мотивацію діяльності є – цінності. На думку вченого М. Головатого, цінності – це певні ідеї, погляди за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси. У свою чергу, М. Рокич визначає цінності, як стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування має потенційне значення з особистого погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування. Як зазначають С. Возняк, В. Кононенко, поняття «цінність» близьке до поняття «значущість». Цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. Власне, йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігра-

вати в життєдіяльності людей із точки зору їхніх потреб, інтересів, цілей [1, с. 28].

Сукупність найважливіших для людини цінностей може бути представлена як його ціннісні орієнтації, які є найважливішим складовим елементом внутрішньої структури особистості. Будучи сформованими і закріпленими соціальним і професійним досвідом індивіда в процесі його становлення та розвитку, вони відмежовують значуще, істотне для особистості від незначного, несуттєвого.

Комплекс усталених ціннісних орієнтацій утворює певний поведінковий план, що забезпечує стійкість особистості, наступність певного типу поведінки і відображає спрямованість її потреб та інтересів, унаслідок чого, ціннісні орієнтації виступають важливим фактором, що обумовлює мотивацію дій і вчинків особистості. Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, усією сукупністю його переживань. Саме вони забезпечують стійкість особистості, спадковість певного типу поведінки і діяльності, виражаються в спрямованості потреб та інтересів.

Аналізуючи дослідження життєвих цінностей дітей підліткового віку Прищепи С.М., можна зазначити, що у дітей до 10 років цінності збігаються з цінностями батьків. У віці 11–14 років цінності, які є головними у батьків та підлітків, не збігаються, проте у 16 років збіги знову зростають [2, с. 164].

Безперечно, повністю погоджуємось з ученим Х. Ремшмідтом, який дослідив, що у підлітків починають переважати абстрактні ціннісні поняття та погляди, які домінують у колі однолітків. У цей період багато суспільних цінностей (допомога, самопожертва) тимчасово втрачають своє значення. Актуальними для підлітків стають такі цінності, як соціальний статус, авторитет, економічна та світоглядна самостійність, гігієна та зовнішній вигляд [2, с. 164]. Це, на нашу думку, відбувається через спільність інтересів з однолітками, через бажання бути дорослішим, бути авторитетом, відчувати незалежність, самостійність. Свме у підлітковому віці відбувається прагнення завоювати повагу і визнання ровесників, мати в них авторитет. У товаристві ровесників починає складатися нова система критеріїв оцінювання поведінки та особистості людини, відбувається переоцінка цінностей, формуються нові моральноетичні вимоги.

Вагомим є дослідження, проведене І. Булах та Л. Кулагіною, де спостерігається встановлена залежність між найбільш пріоритетними цінностями підлітка і його соціальним статусом. Так, підлітки з низьким соціальним статусом головними цінностями вважають веселе життя, можливість безтурботно проводити час та сміливість. Учні, які мають середній соціаль-

ний статус, віддають перевагу в своїх взаємостосунках з оточуючими позиції «спостерігача», а серед пріоритетних цінностей відокремлюють також хороших друзів та здоров'я. Самостійні та незалежні підлітки, яким притаманний високий соціальний статус, до домінуючих цінностей віднесли щасливе сімейне життя та цікаву роботу [3, с. 48].

Рушійною силою діяльності особистості, безперечно, є мотивація. У сучасній психології термін «мотивація» використовують як: визначення системи факторів, що детермінують поведінку (мета, потреби, мотиви, наміри, прагнення та ін.); характеристику процесу, що стимулює й підтримує поведінкову активність на певному рівні.

Аналізуючи мотиваційну сферу підлітків, то тут повністю погоджуємось з Т. Чаусовою, яка зазначає, що «становлення мотиваційної сфери підлітків відбувається в декілька стадій. На першій стадії підліткового періоду мотивування вчинків і діяльності є відтворювальним. Підлітки прямо наслідують ровесників і старших. Це означає, що мотивація власних вчинків є поверховою та ситуативною.

На другій стадії у підлітків загострюється й активно розвивається інтерес до своєї особистості. Вони прагнуть утвердитися в товаристві ровесників, небайдужі до оцінок їхньої особистості іншими, очікують, що ці оцінки будуть тотожними їхнім самооцінкам. Значно диференційованою є їхня мотивація вчинків.

На третій стадії головне значення має саморегуляція поведінки як складова частина самовиховання, а мотивація вчинків постає як регулятор поведінки і діяльності особистості. Підлітки намагаються вже аргументувати свої вчинки, передбачати наслідки ухвалених рішень, що свідчить про цілісніше і глибше усвідомлення процесу мотивації і структури мотиву, а також про участь у формуванні мотиву блоку «внутрішнього фільтра» – своєрідної внутрішньої позиції. Це знижує імпульсивність дій і вчинків, особливо старших підлітків [4, с. 125].

У психологічних роботах під поняттям мотиваційної сфери особистості розуміють всю наявну в цієї людини сукупність мотиваційних утворень: диспозицій (мотивів), потреб і цілей, аттіюдів, поведінкових патернів, інтересів та ін. мотиваційних чинників [5].

Нині мотивація як психічне явище трактується по-різному. В одному випадку – як сукупність факторів, що підтримують і направляють, тобто визначають поведінку (К. Мадсен; Ж. Годфруа), в іншому випадку – як сукупність мотивів (К. Платонов), у третьому – як спонукання, що викликає активність організму і визначає її спрямованість. Крім того, мотивація розглядається як процес психічної регуляції конкретної діяльності (М. Магомед-Емінов),

як процес дії мотиву і як механізм, що визначає виникнення, напрямок і способи здійснення конкретних форм діяльності (І. Джідарьян), як сукупна система процесів, що відповідають за спонукання і діяльність (В. Вілюнас) [6].

Найбільш широким є поняття мотиваційної сфери, що включає і афективну, і вольову сферу особистості, переживання задоволення потреби. У загальнопсихологічному контексті мотивація являє собою складне поєднання, «сплав» рушійних сил поведінки, що відкривається суб'єкту у вигляді потреб, інтересів, потягів, цілей, ідеалів, які безпосередньо детермінують людську діяльність. Мотиваційна сфера або мотивація в широкому розумінні слова з цієї точки зору розуміється як стрижень особистості, до якого «стягуються» такі її властивості, як спрямованість, ціннісні орієнтації, установки, соціальні очікування, домагання, емоції, вольові якості та інші соціально-психологічні характеристики. Таким чином, можна стверджувати, що, незважаючи на різноманітність підходів, мотивація розуміється більшістю авторів як сукупність, система психологічно різнорідних факторів, що детермінують поведінку і діяльність людини.

Погоджуємось з дослідницею В. Завірюхою, яка вважає, що прагнення досягти успіху, високих результатів у діяльності свідчить про наявність у суб'єкта сильної мотивації досягнення. Для когось досягнення успіхів у діяльності є дуже значущим, для інших – менш важливим. Про суб'єкта з сильним мотивом досягнення кажуть, що він: наполегливий у досягненні мети; не задовольняється отриманим результатом; що б не робив, намагається це виконати краще, ніж раніше; для нього головне в житті – це переживання радості успіху внаслідок досягнення високих результатів; схильний ставити віддалені цілі; не задовольняється нескладним завданням і легко досяжними цілями; захоплюється роботою, досягаючи дедалі нових і нових цілей, відчуваючи радість успіху. Успіх у діяльності, як відомо, залежить не тільки від здібностей людини, а й від прагнення досягти мети, від цілеспрямованої й наполегливої праці [7, с. 74].

Наше дослідження було спрямоване на вивчення рівня сформованості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі мали статус внутрішньо переміщених осіб. Вибіркова сукупність респондентів становила 68 осіб, віком 12-16 років. В умовах сьогодення, враховуючи бурхливі зміни в різних сферах життя українців, котрі зумовили військові дії з боку Росії на території України, підлітку досить важко визначити пріоритетність цінностей.

Аналізуючи ціннісно-мотиваційну сферу за пізнавальним компонентом, то тут можна відмітити такі переважаючі цінності підлітків, як : життєрадісність, вихованість, чесність,

доброта, самостійність та цінність, яка зумовлена військовими діями в Україні, – безпека.

Результати емоційного компоненту ціннісно-мотиваційної сфери підлітків свідчать про перевагу таких цінностей, як здоров'я, щасливе сімейне життя, наявність гарних та вірних друзів.

Щодо мотиваційних орієнтирів підлітків, то результати нашого дослідження свідчать про значимість таких цінностей, як цінності саморозвитку, де віддають перевагу пізнанню нового; самоствердження, куди входить визнання та повага людей, самостійність; цінності спілкування; пошук нового та отримання гострих відчуттів.

Оскільки людина постійно знаходиться у взаємодії з іншими, вона планує, ставить певні цілі, то ми розуміємо під мотивацію процес внутрішнього спонукання індивіда до активної діяльності, досягнення поставлених цілей, і процес свідомого вибору людиною певної лінії поведінки, яка ґрунтується на внутрішніх і зовнішніх чинниках, або, іншими словами, на мотивах і стимулах.

Мотиваційний процес виникає на основі потреб та інтересів людини і корелює, з одного боку, з цілим спектром особистих якостей та цільових настанов, тобто з життєвим та виробничим досвідом особи, її професійними та фізіологічними можливостями, із бажаними, очікуваними результатами власних дій.

В свою чергу, цінності відіграють важливу роль у мотивації поведінки людини, а об'єктивно-суб'єктивні ставлення визначають центральну позицію особистості. Реалізуючись та набуваючи особистісного змісту, цінності здійснюють мотивуючий вплив на свідомість і поведінку особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Цінності і мотивація становлять єдину систему, що регулює поведінку людей і соціальних груп у суспільстві. Ціннісно-мотиваційна система являє собою орієнтир при виборі способу дій, перевіряє і відбирає ідеали, вибудовує цілі, утримує способи їх досягнення. Отож, цінності і мотиви є складовою свідомості як окремої людини, так і суспільної свідомості та культури загалом. Цінності – це переважно соціологічне поняття, що набуває психологічного сенсу у зв'язку з аналізом мотивів і вчинків окремої особистості.

Зміст ціннісних орієнтацій дає можливість характеризувати змістовну сторону спрямованості особистості, а система ціннісних орієнтацій, визначаючи змістовну сторону спрямованості особистості, виступає основою її ставлення до оточуючого середовища, людей, до себе, становить основу формування світогляду та мотивації. цінності відіграють важливу роль у мотивації поведінки людини, а об'єктивно-суб'єктивні ставлення визначають цен-

тральну позицію особистості. Реалізуючись та набуваючи особистісного змісту, цінності здійснюють мотивуючий вплив на свідомість і поведінку особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Матяж С.В., Березянська А.О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Серія «Соціологія»*. 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 27-30.
2. Прищепя С.М. Життєві цінності у дітей підліткового віку: сутність та особливості. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип.12. Т.1. С. 162–165.
3. Булах І.С., Кулагіна Л.М. Особливості соціального вибору ціннісних орієнтацій у підлітків. Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості. Зб. наук. праць. Київ, Дрогобич, 1998. С. 46-51.
4. Чаусова, Т. В. Особливості формування мотиваційної сфери навчання підлітків. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки*. № 6 (2018): 121-134.
5. Тютенко Н. Мотиваційні основи професійного самовизначення молоді. *Україна: аспекти праці*. 1999. № 1. С. 15–19. Режим доступу: library.zntu.edu.ua/bibliograf_pokaz/Molode_pokolinia.pdf
6. Декерс Л. Мотивація. Теорія і практика: розширений курс пров. з англ. Д.Ю. Кралічкін. М.: Гросс Медіа, 2007. 637 с.
7. Завірюха В.В. Психологічні особливості розвитку мотивації досягнень у підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, 2018. Том. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. Вип.18. С. 72-82.